



О. Б. Бубенок

КАСОГ І ЧЕРКАС – СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЕКЗОЕТНОНИМИ ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ

За часів Середньовіччя адигомовне населення Північного Кавказу відіграло помітну роль в історії не лише сусідніх народів регіону, а й південної частини східних слов'ян. Вже давно доведено, що адиги були відомі у середньовічних джерелах як *касоги* та *черкаси (черкеси)*. Щодо походження цих етнічних назв у спеціальній літературі існують десятки гіпотез, що свідчить про невирішеність проблеми. І це при тому, що ще й на сьогодні у середовищі адигейців, черкесів та кабардинців зберігається ендоетнонім *адиге* як спільна самоназва цих близькоспоріднених етнічних груп. Але й досі невідомо, як були пов'язані зовнішні назви для середньовічних адигів – *касог* і *черкас*. Зазвичай в історіографії цього питання склалася традиція розглядати походження цих етнічних назв окремо одна від одної. Чи є такий підхід правильним?

Найбільш проблемним є походження етноніма *касоги*. З цього приводу існує кілька гіпотез, хоча жодна з них не дістала широкої підтримки серед дослідників. Здається, що найбільш сміливою є гіпотеза І.М. Дьяконова, який схильний пов'язувати назву стародавнього народу Північно-Східної Анатолії *каска* з касогами. Щодо цього аргументи дослідника такі: "Подібність етнічної назви *каска* до однієї зі стародавніх назв адизько-черкеських племен (давн.-груз. *кашаки*, *кашаг*, давн.-вірм. *гашик*, візант.-грец. *Касахія*, араб. *кашак*, давн.-рус. *косог*) може бути й випадковою, але вона певною мірою підкріплюється назвою одного, можливо, найбільш східного з каських племен – апешлайців, що збігається з давньою назвою абхазців (грец. *апсилі*, давн.-груз. *ап'шил*, давн.-вірм. *атишлк*, пор. сучасну назву абхазців *a-n'c-ya*, або *a-an'ш-ya*). Відомо, що як

черкеси, так і абхазці належать за мовою до однієї абхазько-адизької мовної сім'ї, і не було б нічого дивного, якби до неї належали і каска" [Дьяконов 1988, 118–119]. Проте етнічна назва *каска* зникає зі сторінок письмових джерел вже у першій половині I тис. до н.е., а перша згадка про касогів належить до кінця I тис. н.е. Отже, значний хронологічний розрив не дозволяє підтримати цю гіпотезу.

Досить цікаво, що на сьогодні гіпотези про автохтонне кавказьке коріння етноніма *касог* дотримується В.А. Бушаков, який вважає, що згадана у X ст. Костянтином Багрянородним *Касахія* "могла бути найбільш східною групою адизьких племен". На його думку, "первісними кашагами був той давній народ, сліди мови якого збереглися в багатьох топонімах Дігорії (назви, що закінчуються на -ск-) та Балкарії (назви на -шк-)". Дослідник припускає, що "після асиміляції кашагів осетинами, кабардинцями та кипчаками їхнє ім'я перейшло на адигів". Таким чином, етнічну приналежність первісних кашаків (касогів) В.А. Бушаков так і не зміг визначити [Бушаков 2007, 44–45]. Проте у цьому випадку дослідник не пояснив, чому ця давня етнічна назва Північного Кавказу почала фіксуватися письмовими джерелами лише наприкінці I тис. н.е.

К.М. Менгес походження етноніма *касог* пояснює таким чином: "Це ім'я потрапило до давньоруської мови або прямим шляхом, або через посередництво аланів-аорсів. У мові їхніх нащадків осетинів слово збереглося у формі *kasag*, позначаючи адигейця (черкеса) або кабардинця. Неможливо встановити, чи є це слово в осетинській дієприкметником теперішнього часу *kas-bg* 'той, хто дивиться' від *kasyn* 'дивитись' або народноетимологічним

утворенням від імені адигейців на осетинському ґрунті”. При цьому К.М. Менгес посилається на роботи В.І. Абаєва [Менгес 1979, 195–196]. Сам же В.І. Абаєв з приводу походження осетинської назви для кабардинців *kaesaeg* зазначив, що “походження терміна не встановлено” [Абаєв 1958, 588–589].

До аналогічних висновків прийшла також Н.Г. Волкова, яка стосовно поширення давніх етнічних назв адигів *зіху* та *касаги* серед сучасних народів Кавказу зауважила: “Проте такий генетичний зв’язок термінів протягом кількох десятиків століть ще не може і не означає, що давні етніми *зіху* та *касаги*, як і в наші дні, співвідносилися з адизьким етносом. Відомі випадки, коли етнічний зміст терміна змінювався і в більш стислі історичні періоди...” [Волкова 1973, 19–21].

Варто зазначити, що стосовно походження етноніма *касог* існують й інші гіпотези, на чому варто буде зупинитись далі. Однак проблема на сьогодні залишається невирішеною, хоча серед дослідників набула поширення думка, що цей етнічний термін являє собою не самоназву адигів, а зовнішнє позначення з боку інших народів. Досить цікаво, що аналогічну ситуацію спостерігаємо з використанням іншого екзоетніма адигів – *черкаси* (*черкеси*), хоча невідомо, як він співвідноситься з більш ранньою назвою.

Серед найменш вірогідних етимологій етноніма *черкес* варто навести ті, що виводять його від давнього етноніма *керкет*. Уперше термін *керкети* (*kercetai*) зустрічається в IV ст. до н.е. у грецького автора Скілака Каріандського [Волкова 1973, 23]. У свій час Ш.Б. Ногмов висловив припущення про зв’язок цих етнічних термінів: “... що стосується назви черкес, то, незважаючи на те що одні його виводили з перської мови, а інші з татарської, вважаю, що найприродніше визнати в ньому давнє загальне ім’я Керкет, яке греки часто вживали для означення наших предків” [Ногмов 1947, 23]. Ця концепція дістала розвиток у працях багатьох учених, хоча ними ж були висловлені зауваження щодо такої версії тлумачення терміна *черкес* [Лавров 1978; Калмыков 1974]. Прибічник цієї етимології Ш.Д. Инал-Ипа пояснює, що в греків не було звука “ч” і відповідну фонему вони передавали через звук “к” [Инал-Ипа 1986,

189]. І.Х. Калмыков згодний з Л.І. Лавровим у тому, що термін *керкет* пізніше був перероблений у *черкези* і зберігся у грузинів, які передали його іншим народам [Калмыков 1974, 37].

А.Г. Авакян відзначає, що деякі дослідники трансформацію етноніма *керкет* у термін *черкес* пояснюють не прямим шляхом, а через латинський (римський) варіант етноніма *керкет* – “цірцет” (*Circet*), оскільки грецьку фонему “к” римляни передавали через звук “ц”. Тому ланцюжок трансформації виглядає таким чином: *керкет* (*Kerketai*) – *ціркет* (*Circet*) – *черкес* (*Cherkes*) [Авакян 2000, 15].

Слід зазначити, що Й. Маркварт, говорячи про керкетів, стверджував, що вони, безсумнівно, є власне черкеським племенем, чия назва, починаючи з монгольського часу, пов’язана з *Karkas*, що означає “чотири племені кас” і має зв’язок з давнім аланським позначенням *кашак*, давньоруським *касоги*, грецьким *Касахія* та являє собою позначення черкесів, але не пов’язана з керкетами і належить до численних скіфсько-іранських форм множини на *-tai* (керкетай) [Авакян 2000, 18]. Отже, висновки Й. Маркварта небезпідставні, бо між останніми згадками про керкетів у перші століття н.е. і першими згадками про черкесів у середині XIII ст. існує значний хронологічний розрив.

З огляду на це більшість дослідників прийшли до висновку, що формування і поширення етноніма *черкас* (*черкес*) пов’язані з тюркським середовищем. Так, відомий німецький сходознавець академік Г.Ю. Клапрот писав: «... Одного разу старий татарський мулла пояснив мені зовсім серйозно, що ім’я “черкес” складене з перського “чехар” (чотири) і татарського “кес” (чоловіки), тому що ця нація походить від чотирьох братів... Окрім того, він запропонував й іншу версію: “Назва “черкес” – татарського походження і складається зі слів “чер” – “дорога” і “кесмек” – “відрізати”... той, хто “відрізає шлях”, тобто розбійник з великої дороги» [Адыги, карачаевцы... 1974, 257–258]. У той же час Фолькер запропонував оригінальний варіант трактування терміна *черкес*. Чисто тюркське (татарське) утворення *sara – siz*, тобто “без місця, який не має місця”, і *ceri-kes* – “людина-воїн, боєць, воїн, солдат,” утво-

рене з тюркського *ceri* – “військо, воїн” і запозиченим з перського слова *kes* – “людина, особистість”. Фолькер не виключає, що останнє може бути також перським словом *kas* – “хтось” [Авакян 2000, 19]. А угорський учений, етнограф Жан-Шарль де Бесс, який побував на Кавказі, писав: «Черкеси являють собою численний, хоробрий, стриманий, відважний, але мало-відомий у Європі народ... Мої попередники і мандрівники стверджували, що слово “черкес” походить з татарської мови і складене з “чер” (“дорога”) і “кесмек” (“перерізати”), але їм не приходило в голову надати цьому слову природного і більш підходящого до характеру цього народу змісту. Слід зауважити, що “чер” у перській мові означає “воїн”, “мужній”, а “кес” означає “особистість”, “індивідуум”, “один з них”. З цього можна зробити висновок, що саме перси дали назву, яку нині має цей народ» [Адыги, карачаевцы... 1974, 334].

З-поміж сучасних прибічників перського походження етноніма *черкас* варто виділити В.А. Бушакова, який вважає, що цей етнонім походить від перського *саркаш* – “непокірний”, “зухвалий”. При цьому дослідник відзначив аналогічні терміни з подібною семантикою в башкирській, киргизькій та турецькій мовах [Бушаков 2005; Бушаков 2007]. Зрозуміло, що деякі тюркські мови в минулому зазнали впливу з боку мови фарсі, особливо турецька. Проте як можна пояснити походження схожого терміна, наприклад, у якутській мові: *чйргас* – “сміливий, моторний”, “обережний”? До того ж термін *черкас* уперше зафіксований на Північно-Західному Кавказі у середині XIII ст., коли не було ніякого впливу в регіоні з боку малоазійських турків, мова яких від початку мала багато запозичень з перської. Проте у цей період найбільш впливовим народом у районі Північного Кавказу залишалися кипчаки.

Прихильники тюркської концепції вважають, що термін “черкес” з’явився у XIII ст., у період монголо-татарського завоювання. Посилаючись на джерела, вони стверджують, що саме татари вперше почали називати зіхів черкесами. Н.Г. Волкова вважає, що етнічна природа виникнення терміна *черкес* пов’язана з тюркським середовищем і з політичними подіями XIII ст. [Волкова 1973, 23–24]. Серед цих гіпотез є досить оригінальні. Так, В.М. Ата-

ликов стверджує, що поява термінів *черкес* – “жарказ” і “Черкесія” пов’язана з Кримським ханством. Він це обґрунтовує тим, що назва *Черкесія* (чи Жарказія) у джерелах з’являється лише у другій половині XIII ст., а до цього вживається назва *Зіхія*. Але саме в XIII ст. у Криму укріпилися татари, яким і зобов’язані зіхи етнонімом *жаркази*, що пізніше трансформувалося в *черкеси*. Дослідник підкреслює, що татари, як відомо, були кочівниками, а зіхи – хліборобами, що й відображається в тюркських мовах терміном *жарказ* (*жар/джар* – земля, *каз/кас* – копати, різати, орати, обробляти). За спостереженнями В.М. Аталикова, у тюркських мовах фонемі “ж/дж” і “з” можуть трансформуватися відповідно у фонемі “ч” і “с” [Аталыков 1987, 22]. З цього приводу існують й інші пояснення тюркологів. Проте вони так і не дали зрозуміти, чому для позначення адигів їхні сусіди замість терміна *касог* почали використовувати нову назву *черкас*.

Однак є одна гіпотеза, яка, здається, може пояснити це. Йдеться про етимології етнонімів *касог* і *черкас*, що їх запропонував М. Фасмер. Дослідник пояснює походження етноніма *касог* таким чином: «Этот этноним объясняют из осетинского *kaesaeg* “черкес” – сокращенная форма из осетинского *saerkasaeg* (от *saeraes* “орел” из *čarkas*)» [Фасмер 1986, 206–207; Фасмер 1987, 344]. У цьому разі складається враження, що ці етнічні назви мають стосунок до тотемної тварини, що можемо спостерігати щодо етнонімів у середовищі багатьох народів. Проте письмові джерела засвідчують зовсім іншу ситуацію: спочатку вживали термін *касог* і лише у середині XIII ст. адигів почали позначати терміном *черкас*. Тому для вирішення цього питання більш перспективним може стати підхід, відповідно до якого слід розглядати етнічні назви *касоги* та *черкаси* (*черкеси*) як екзоетноніми, походження яких слід пов’язувати з контактами носіїв цих назв із різними народами протягом досить тривалого часу.

Найбільш раннє походження має етнонім *касоги*. Проте за часів раннього Середньовіччя візантійські автори використовували щодо усіх адигів етнічну назву *зіхи*, походження якої також становить окрему проблему. Іноді дослідники звертали увагу на те, що в ольвійських написах II ст. н.е.

зустрічався антропонім *Касаг*. Проте немає жодних підстав пов'язувати його з етнонімом, що почав поширюватись у письмових джерелах лише у першій половині X ст. [Волкова 1973, 19–20].

Н.Г. Волкова висловила припущення, згідно з яким термін *касаг* міг з'явитися у письмових джерелах вже у VIII ст., як новий узагальнюючий етнонім для всіх адигів [Волкова 1973, 19–20]. Підставою для цього став фрагмент одного з варіантів християнського агіографічного твору „Хождение Апостола Андрея в стране Мирмодонян”, переписаний у VIII ст. монахом Єпіфанієм: „По словам святого Епифания, он знал из предания, что блаженный апостол Андрей учил Скифов, *Косогдиан* и Горсинов в Севастополе Великом, где находится укрепление Ансара и гавань Исса и река Фазис...” [Васильевский 1909, 226]. Проте термін *Косогдиани* не зустрічається в інших редакціях цього агіографічного твору. Так, у доповненнях до цього твору, що пов'язуються із Софронієм, цей уривок має такий вигляд: „Андрей, брат его (Петра), как предали нам предки, – проповедовал евангелие Господа нашего Иисуса Христа Скифам и *Согдианам* и Саккам, и проповедовал в Севастополе Великом, где находятся укрепления Ансара и река Фазис...” [Васильевский 1909, 225–226]. Отже, бачимо, що тут замість „Косогдианів” згадані „Согдіани”. На думку В.Г. Васильєвського, „Саки та Согдіани... могли бути перекладом на вчену мову більш популярних і більш казкових термінів на зразок псячих голів або чогось схожого на те” [Васильевский 1909, 262]. Тому виникає питання: чи не міг монах-переписувач Софроній замість нового для нього етнічного терміна *Косогдиани* використати загальновідомий книжний етнічний термін *Согдіани* для позначення населення Західного Кавказу? Проте невідомо, який варіант цього етноніма був у первісній редакції агіографічного твору „Хождение Апостола Андрея в стране Мирмодонян”.

Лише у X ст. ця нова назва для адигів почала набувати поширення в історичних та географічних творах. Так, термін *касах* і назва країни *Касакія* фігурують у творі Костянтина Багрянородного „Про управління імперією”. Костянтин Багрянородний дає, зокрема, такі відомості про райони Кавказу, населені адигами: “Выше

Зихии лежит страна, именуемая Папагия, выше страны Папагии – страна по названию Касакія, выше Касакіи находятся Кавказские горы, а выше этих гор – страна Алакия” [Константин... 1991, 173–174]. У першій половині X ст. арабомовний географ ал-Масуді згадав поруч із Північним Кавказом народ *кашак* [Минорский 1963, 190]. А наприкінці X ст. невідомий фарсомовний автор трактату „Худуд ал-’Алам” локалізував поблизу країни аланів на березі Чорного моря область *Каске* [Худуд ал-’Алем 1930, 38a]. Проте найбільш докладні відомості про касогів містяться у давньоруських літописах.

Вперше касоги згадані у давньоруських літописах там, де йдеться про похід Святослава проти хозарів у 965 р. У більшості списків літописів немає особливих розходжень щодо послідовності подій. Давньоруські автори про це, зокрема, пишуть: “В лето 6473. Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша проити-ву с князем своим Каганом, и сосупишоса обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победы и Касоги” [Ипатьевская... 1843, 246; Воскресенская... 1856, 287]. Однак у Лаврентіївському літописі щодо цього є розходження: “Иде Стослав на Козары. Слышавше же Козары изи[до]ша противу съ князем своим Каганом и сътупиша бить, и бивши брани. Одоле Стослав Козаромъ и град ихъ и Белу Вежу взя [и] Ясы победы и Касоги” [Лаврентьевская... 1846, 65]. Якщо довіряти більшості списків „Повісті врем’яних літ”, то виходить, що касоги проживали поруч із ясами неподалік від Саркела – Білої Вежі, тобто у степах на північний захід від Кавказу. Крім того, давньоруські літописи повідомляють про похід на касогів тмутараканського князя Мстислава в 1022 р. та про взяття данини з касогів тмутараканським князем Ростиславом. З огляду на це є підстави вважати, що у XII ст. касоги проживали поблизу руського Тмутараканського князівства, тобто на території Північно-Західного Кавказу. Можливо, що востаннє давньоруські літописи повідомляли про касогів під 1223 р., де йдеться про перший похід монгольських полководців на Північний Кавказ: „И мы слышашом, яко многи страны полениша, ясы, обезы и касоги... множество избиша” [Воскресенская... 1856, 129; Лаврентьевская... 1846,

189; Книга Степенная... 1968, 260]. З огляду на це можна відзначити, що давньоруські літописці використовували два варіанти етнічної назви – *касози* та *косоги*, що може лише свідчити про діалектні розходження у давньоруській мові.

У Розлогій редакції листа хозарського царя Йосипа, що була створена після X ст., серед підвладних хозарам народів Північного Кавказу згадано “країну Каса”: “Оттуда граница поворачивает к горам. Азур, в конце (страны) Б-г-да, С-риди, Китун, Ар-ку, Шаула, С-г-с-р-, Ал-бус-р, Ухус-р, Кварус-р, Циг-л-г, Зуних, расположенные на очень высоких горах, все аланы до границы Аф-кала, все живущие в стране *Каса* и все (племена) Киял, Т-к-т, Г-бул, до границы моря Кустандины, на протяжении двух месяцев пути, все платят мне дань...” [Коковцов 1932, 100–102]. Коментуючи пасаж зі згадкою про “країну Каса”, П.К. Коковцов зазначив: “У відповідності до вірогідного припущення Вестберга... з яким повністю згоден Маркварт... під цим ім’ям варто вбачати сусідній до аланів народ “Кашак” арабських географів, або Косогів руських літописців... ім’я яких у більш пізніх арабських авторів має вигляд також “Каса”... Цей збіг пізньої арабської форми імені з написанням його в нашому хозарському документі не свідчить, на думку Маркварта, на користь давності останнього” [Коковцов 1932, 105, прим. 14]. Можливо, що найостанніша згадка про косогів міститься у творі Плано Карпіні „Історія монгалів”, написаному в 40-ві рр. XIII ст. Католицький автор, перелічуючи завойовані монголами народи, поруч із кавказькими народами згадав етнічну групу *Касси* [Карпіні 1957, 72]. Таким чином, ми маємо дві форми написання етноніма: *Касоз* і *Кас*.

Після того у письмових джерелах косоги як реально існуючий народ зникають, хоча пам’ять про те, що адиги – це і є косоги, зберігається в етнонімії народів Кавказу. Осетини ще й досі називають кабардинців *кассаг*, *кассон*, свани називають адигів та північнокавказьку рівнину *кашаг* тощо [Абаев 1958, 588–589; Волкова 1973, 20–21].

Отже, пояснити походження етноніма *Касоз* можна, лише виходячи з аналізу історичної ситуації, що склалася на Північно-Західному Кавказі в хозарські

часи. Можливо, перед нами та унікальна ситуація, коли результати археологічних досліджень можуть допомогти відтворити етнокультурні процеси, що відбувалися у VIII–X ст. на території Північно-Східного Причорномор’я, що було складовою частиною Хозарського каганату. Так, в останні десятиліття досить популярним стало припущення О.В. П’янкова про “косозьке” походження носіїв кремаційного обряду на Північно-Західному Кавказі, еталонним із яких став могильник салтівської культури поблизу Дюрсо. Підставою для цього були свідчення середньовічних авторів про проживання в цьому районі в першій половині X ст. косогів. О.В. П’янков вважав ці кремаційні поховання хозарського часу інновацією. Висновок дослідника стосовно цього був таким: “Кремації типу Дюрсо не мають коренів на Північно-Західному Кавказі в попередній період, і їхні носії не можуть бути визнані автохтонним кавказьким народом”. При цьому вчений так і не міг визначити, хто ж були за етнічною приналежністю ці прибульці [П’янков 2001, 204–205].

Дослідники вже давно звернули увагу на те, що на деяких ранньосередньовічних могильниках Північно-Західного Кавказу мав поширення обряд кремації, дуже нетиповий для північнокавказьких пам’яток попереднього часу. Найперше варто виділити деякі поховання Борисовського могильника біля Геленджика, що був досліджений В.В. Сахановим близько ста років тому і ним же був продатований на основі нумізматичного матеріалу як V–VII ст., так і IX ст. [Саханов 1914, 75–219]. Для цього некрополя була характерна поліваріантність поховального обряду. В.В. Саханов виділив на могильнику три групи поховань, різних за хронологією й особливостями поховального обряду. Першу і другу групи дослідник датував VI–VII ст. і більш пізнім періодом. Переважна більшість цих поховань були здійснені за обрядом інгумації у кам’яних шухлядах, у деяких випадках у простих ґрунтових ямах. Орієнтація похованих була різною. Крім того, у 128 могилах цих груп зустрічалися й синхронні ґрунтовим похованням сім кремацій, зроблених на стороні, але покладених у 6 випадках у кам’яні шухляди й одного разу в ґрунтову яму [Саханов 1914, 75–219]. Третю же

групу на Борисовському могильнику ставили більш пізні поховання, для яких був характерний обряд кремації. Усього ж у третій частині могильника було розкрито 70 поховань, серед яких 45 кремацій у кам'яних шухлядах і 10 ґрунтових кремацій, 7 схованок з речами, 7 поховань у кам'яних шухлядах і одне поховання в дерев'яній труні. В.В. Саханов співвідніс у першій, другій і третій групах інгумаційні поховання в кам'яних шухлядах і ґрунтових ямах із зихами (тобто адигами), а кремаційні поховання у кам'яних шухлядах пов'язав із кримськими готами. Що ж стосується інших поховань третьої групи, то дослідник не наважився дати їм етнічну атрибуцію [Саханов 1914, 75–219].

На жаль, дотепер для дослідників є загадкою походження “10 ґрунтових ям зі спаленими кістками (№№ 80, 94, 97, 105, 109–111, 131–133), 7 випадків поховання одних речей у ґрунтовій ямі (№№ 3, 92а, 116, 134, 141, 143 і 144)”. Інвентар, виявлений у цій групі поховань, різко відрізняє їх від інших груп поховань Борисовського могильника. Тут були виявлені шаблі (пох. №№ 144, 134, 144), наконечники стріл (пох. № 134), стремена (пох. №№ 134, 144), вудила (пох. № 134, 144), залізні пряжки (пох. №№ 134, 143), залізні шипчики (пох. №№ 105, 134), залізні серпи (пох. № 134), залізний ланцюг особливої конструкції (пох. № 134) тощо. На основі цих знахідок В.В. Саханов прийшов до висновку, що інвентар із відзначеної групи поховань має прямі аналогії на Верхньосалтівському могильнику, і відповідно датував третю частину Борисовського могильника IX століттям [Саханов 1914, 75–219].

Однак картина була б неповною без згадки про могильник Дюрсо, що розташований біля Новоросійська. Як і Борисовський, могильник Дюрсо є біритуальним: тут представлені більш ранні трупопокладення в ґрунтових ямах і більш пізні трупоспалення. Для нас особливий інтерес становлять останні, котрих було 173 і вони розташовувалися двома компактними групами в західній і південно-західній частинах могильника. Cremaції могильника Дюрсо являють собою невеликі купи перепалених кісток, поруч із якими були складені предмети, що мають сліди перебування у вогні. Необхідно відзначити,

що кремації відбувалися на стороні. При цьому зброя, знаряддя праці, кухонні речі часто ставали непридатними. Поруч із похованнями ставилися посудини (глички, кухлі) з червоної і сірої глини. Інвентар могильника був представлений металевими сергами, браслетами, зброєю, спорядженням коня, знаряддями праці тощо. Дослідник могильника О.В. Дмитрієв на основі аналізу інвентарю датував трупоспалення могильника Дюрсо VIII–IX ст. [Дмитрієв 2003, 200–205].

Як відзначив О.В. Дмитрієв, кремаційний ранньосередньовічний могильник Дюрсо не єдиний на Північно-Західному Кавказу [Дмитрієв 2003, 205]. Аналізуючи ситуацію в Північно-Західному Причорномор'ї, О.В. П'янков прийшов до таких висновків: “У VIII ст. відбувається часткова зміна населення, що відобразилося у поширенні в окремих районах нового поховального обряду. На анапсько-геленджицькому узбережжі в Західному Закубанні, аж до гирла річки Псекупс, виявлено 20 могильників із кремаціями другої половини VIII – IX століть. Ці могильники займають компакту територію. Її північним кордоном була річка Кубань, південним – північні схили Кавказького хребта, західним – берег Чорного моря, а східним – річка Псекупс. Cremaції, що поширилися в регіоні, різко відрізняються за основними деталями обряду від попередніх і не пов'язані з ними своїм походженням. Для другої групи спалень притаманні такі риси поховального обряду, як спалення інвентарю разом з небіжчиком, обов'язкове ритуальне псування речей, наявність невеликих і неглибоких могильних ям, розміщення інвентарю в тайничках і окремих ямках, присутність у похованнях великої кількості зброї і деталей спорядження бойового коня тощо. Для цієї групи кремацій не характерні поховання коней” [П'янков 2001, 204].

Дослідників кремаційних могильників Північно-Західного Кавказу відразу ж зацікавили питання, пов'язані з походженням населення, яке залишило їх, бо вони аж ніяк не були схожі на сусідні інгумаційні поховання передхозарського часу. Досить швидко знайшли їм аналогії вже серед пам'ятників салтівської культури. Так, О.В. Дмитрієв відзначив, що аналогічні кремаційному некрополю в Дюрсо па-

м'ятники “відомі на Сіверському Дінці” [Дмитриев 2003, 200–205]. Отже, є сенс підтримати припущення О.В. П'янкova, відповідно до якого поява на Північно-Західному Кавказі кремаційних поховань салтівського типу й утворення нового етноніма *касоги* – це взаємопов'язані явища [П'янков 2001, 204–205].

Що стосується походження носіїв кремаційного обряду на Північно-Західному Кавказі, то з цього приводу існують різноманітні гіпотези. Найбільш аргументованою з них є концепція О.В. Дмитрієва про центральноазійське походження населення, яке залишило кремаційні могильники у Дюрсо та на сусідніх територіях. Дослідник відзначив, що ланцюг подібних поховань тягнеться на схід, до Алтаю і Мінусинської улоговини, де такі пам'ятники пов'язуються з деякими групами населення Південного Сибіру (тюрками, хакасами, енісейськими киргизами) [Дмитриев 2009]. Окрім того, китайські династійні хроніки відзначають існування обряду кремації у тюрків-тугю аж до перших десятиліть VII ст. [Бичурин 1950, 230, 250; Кляшторный, Савинов 2005, 200–201]. Отже, є підстави вважати, що носіїв кремаційного обряду поховання у другій половині VIII ст. з'явилися у Північно-Західному Причорномор'ї, на адизьких землях, разом із хозарами і вони походили із середовища центральноазійських народів, тобто, найімовірніш, мали належати до числа тюркофонів. Досить показово, що в одному з варіантів християнського агіографічного твору „Хождение Апостола Андрея в стране Мирмодонян” згадка про народ “Косогдіани” датується межею VIII–IX ст. [Васильевский 1909, 226]. У той же час найбільш ранні трупоспалення могильника Дюрсо датуються другою половиною VIII ст. [Дмитриев 2003, 200–205].

Отже, етнонім *касог*, або *кас*, міг бути напочатку лише самоназвою прибульців. І якщо торкнутися питання про походження етнічної назви *кас-ог*, то можна відзначити, що до складу цього етноніма входить термін *кас-*, що змушує згадати етнічні і соціальні назви – *хазар*, *козак*, *казах*, тюркське походження яких уже було давно доведене, тому що вони, на думку багатьох дослідників, походять від загальнотюркського *кос* – “кочувати”. В.В. Радлов з цього приводу наводить

такі дані: “кӧс = кӧч: переселяться, кочевать” [Радлов 1899, 1233]. Отже, наше слово “кочувати” має тюркське походження. Необхідно також нагадати, що ранньосередньовічні китайські джерела дають нам один з варіантів первісної назви хозар – *к'о-са* [Артамонов 1962, 114]. У свій час Д. Данлоп у своїй монографії, присвяченій хозарам, намагався пов'язати центральноазійський народ *коса* як з ранніми хозарами, так і з уйгурами, бо частина уйгурів також мала таку ж назву [Dunlop 1954, chapter 2]. Однак ця гіпотеза не дістала подальшого розвитку, бо, за словами М.І. Артамонова, назва *коса*, що позначала кочовий спосіб життя, могла виникнути в різних народів тюркського походження зовсім самостійно [Артамонов 1962, 114]. Отже, первісним, тобто тюркським варіантом самоназви, міг бути термін *кос*, або *кас*. З огляду на це показово, що осетини ще дотепер називають кабардинців *каесаег*, *каесгон* [Волкова 1973, 20–21]. Саме осетинське закінчення *-аег* цього етноніма дало підстави Г.Ф. Турчанинову говорити про аланів як про посередників у поширенні зазначеного етнічного терміна серед східних слов'ян [Турчанинов 1971, 75]. З цього приводу варто згадати повідомлення “Повісті врем'яних літ” про похід Святослава проти хозар у 965 р., унаслідок якого “одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победи и Касоги” [Ипатьевская... 1843, 246; Воскресенская... 1856, 287]. Як вже згадувалося, це була перша згадка на Русі про косогів. Проте це ж можна сказати і про ситуацію з поширенням етноніма у середовищі візантійців, арабів, персів та інших народів, з якими спілкувалися північнокавказькі алани.

Це змушує згадати думку О.В. П'янкova про “косозьке” походження носіїв кремаційного обряду на Північно-Західному Кавказі, тому що дані середньовічних авторів свідчать про проживання в згаданому районі в першій половині X ст. саме косогів [П'янков 2001, 204–205]. І це при тому, що етнонім *касог* і кремаційні поховання в Дюрсо з'явилися практично одночасно. Тому можна вважати, що спочатку термін *касог* був узагальнюючою назвою для змішаного тюрко-адизького населення Прикубання наприкінці VIII – у першій половині X ст. і вже в післяхозарський

період він використовувався як узагальнююче найменування для всіх адигів, адже історія знає чимало таких прикладів, коли назва політично панівної етнічної групи переходить на підвладний народ. Про можливість такого симбіозу можуть свідчити розкопки Борисовського могильника, де на ділянці хозарського часу зустрічалися не лише кремації салтівського типу, а й інгумації в кам'яних шухлядах, що відповідає місцевим традиціям [Саханов 1914, 75–219]. Отже, є підстави вважати, що етнонім *касог* (*косог*) являв собою не самоназву адигів, а був лише зовнішньою назвою, яка, завдяки аланам, спочатку відображала самоназву прибульців у середовищі адигів і згодом стала терміном для позначення всіх адизьких племен за часів раннього та розвинутого Середньовіччя.

У монгольський та післямонгольський періоди для позначення адигів використовувалися терміни *черкаси* або *черкеси*. Щодо цього існує суперечка: який з названих термінів слід вважати первісним? Тому є сенс розглянути варіанти цієї етнічної назви у письмових джерелах XIII–XVI ст.

Багато дослідників вважають, що вперше черкесів було згадано в „Таємній історії монголів”, написаній після 1240 р. Там при описі подій між 1219 і 1225 рр. серед народів, які зазнали нападу з боку монголів, згаданий народ *Серкесут*, а при описі подій 1228 р. – *Сергесут* [Козин 1941, 188–189, 191]. Сучасні дослідники одностайні в думці, що це і є одна з найперших згадок про черкесів. Проте на підставі даних цього тексту практично неможливо з'ясувати, яка форма етноніма є первісною – *черкас* чи *черкес*. Необхідно зважити на те, що „Таємна історія монголів” була записана старомонгольською мовою за допомогою китайської графіки!

Проте найбільш ранні згадки цього етноніма в європейських джерелах дають саме форму *черкаси*. Так, у творі Плато Карпіні „Історія монгалів”, написаному у 40-ві рр. XIII ст., перелічені завойовані монголами народи, де згаданий народ *Чиркаси*. В іншому уривку свого твору Плато Карпіні зазначив, що на південь від країни „Команії” поруч з аланами та хозарами проживали *Чиркаси* [Карпіні 1957, 57, 72]. Навіть ще у XV ст. італійські автори Й. Барбаро та Г. Інтеріано використовували форму *Черкас* [Барбаро 1971, 108; Вол-

кова 1973, 24]. Проте вже з XVI–XVII ст. західні європейці почали використовувати термін *черкес* [Волкова 1973, 24]. Необхідно зазначити, що у руських літописах форма етноніма *черкас* фігурує вже з початку XIV ст.

Можливо, що однією з перших згадок про черкасів є інформація Патріаршого, або Никонівського, літопису під 1319 р. про ситуацію на Центральному Кавказі: „За рекою Теркою, под великими горами Ясскими и Черкасскими, у града Титякова, на реке Сивинце, близ врат железных, у болвана медного златья главы, у Темирева богатыревой могилы” [Патриаршая Десятая... 1885, 184]. Під 1380 р. при описі складу найманців Мамаю під час Куликовської битви серед інших народів згадані черкаси: „... понаймовал Бесермены, и Армены, Фрязы, Черкасы, Ясы, Буртасы...” [Воскресенская... 1856, 34; Никаноровская... 1962, 71; Сокращенный летописный свод 1493, 252; Сокращенный летописный свод 1495, 331]. У цьому разі не може викликати заперечень те, що тут йдеться про жителів Північного Кавказу, тобто про адигів.

Проте російські літописці, описуючи події середини XV ст., вже почали використовувати термін *черкаси* не тільки щодо жителів Північного Кавказу. Так, у Холмогорському літописі при описі подій 1446 р. зазначено: „А мы пришли из Черкас”, а під 1546 р. зазначено: „Тое ж весны присланые татарове от черкас бити челом к великому князю, чтобы пожаловал князь великий, велел им город поставить от Путимля...” [Холмогорская... 1977, 136]. Аналіз текстів пізніх російських літописів дозволяє вважати, що з середини XV ст. „черкасами” почали називати не тільки жителів Північного Кавказу, а й частину жителів Центральної України. Однак пояснення цього становить вже окрему наукову проблему.

Що стосується мусульманських джерел, то найбільш ранні згадки етнонімів *дж.рк.с* або *ч.рк.с* містяться у творах фарсомовних авторів, які жили наприкінці XIII – у XIV ст. Так, у творі відомого перського історика Рашид ад-Діна „Джами ат-Таваріх” (Зібрання літописів) згадується лише варіант етноніма *дж.рк.с*. Черкеси саме згадуються при описі походів монголів на Північний Кавказ та у Східну Європу [Тизенгаузен 1941, 33, 36, 37, 48, 64; Рашид ад-Дин 1960, 129; Рашид ад-Дин

1980, 136]. Етнонім *дж.рк.с* зустрічається також у творах інших фарсомовних авторів: анонімого продовжувача Рашид ад-Діна (XV ст.), у фрагменті, де йдеться про події часів правління хана Узбека [Тизенгаузен 1941, 143]; у „Книзі перемог” Шамі (XV ст.), при описі подій кінця XIV ст. [Тизенгаузен 1941, 122, 246]; у „Книзі перемог” Єзді (XV ст.), у фрагментах якої описані походи Джучи та Тимура проти народів Східної Європи та Кавказу [Тизенгаузен 1941, 145, 156, 180, 181, 185, 248]; в анонімому творі „Родовід тюрків” (XV ст.), при описі володінь, що мали належати хану Джучи [Тизенгаузен 1941, 204–205]. Проте у творі фарсомовного автора XIV ст. Казвіні „Таріх-і гузіде” при описі подій часів правління хана Узбека зустрічається інший варіант етноніма – *ч.рк.с* [Тизенгаузен 1941, 92, 220]. Таким чином, персам черкеси стали відомі як народ лише з кінця XIII – початку XIV ст., і для позначення їх використовували переважно варіант етноніма *дж.рк.с*. Все це може свідчити про запозичення етноніма жителями Персії та Середньої Азії від населення Золотої Орди. До того ж слід зазначити, що у перській графіці було присутнє позначення для приголосного *ч*, але, незважаючи на це, перси у більшості випадків вживали форму *дж.рк.с*, а не *ч.рк.с*. Необхідно зважити на те, що із числа мусульманських країн хулагуїдський Іран був найближчим сусідом Золотої Орди і запозичити форму етноніма *дж.рк.с*. перси мали не від арабів, у середовищі яких він з’явився пізніше.

Так, термін *ал-дж.рк.с* з’являється лише у XIV ст. у творах арабомовних авторів: ал-Омарі, який серед підданих хана Золотої Орди згадує черкесів [Тизенгаузен 1884, 210, 231, 213, 234, 225, 247]; Ібн Батути, який, описуючи населення столиці Золотої Орди – Сарая, згадує черкесів [Тизенгаузен 1884, 306]; ал-Айні, який згадує народ *ал-дж.рк.с* серед підкорених у першій половині XIII ст. монголами народів [Тизенгаузен 1884, 478, 503]. Проте в ал-Омарі також зустрічається й інший варіант цього ж етноніма – *ал-джхарк.с*, що міститься у тому фрагменті його твору, де йдеться про народи Золотої Орди [Тизенгаузен 1884, 225, 247]. Крім того, арабомовний автор кінця XIV – початку XV ст. ал-Калкашанді згадує також антропонім *Хаджидж.рк.с*, що містить у собі етнонім

дж.рк.с [Тизенгаузен 1884, 397, 406]. Появу етноніма *ал-дж.рк.с* у творах арабомовних авторів у XIV ст. можна пояснити тим, що саме у той період мандрівники з арабських країн почали відвідувати Золоту Орду, як-от Ібн Батута, а також тим, що були встановлені міцні зв’язки між правлячими династіями Золотої Орди і мамлюків Єгипту, серед яких навіть була черкеська династія. З огляду на це можна вважати, що араби, як і перси, могли запозичити етнічний термін *ал-дж.рк.с* від золотоординців. Необхідно також зважити на те, що це могло стати наслідком особливостей арабської графіки, де замість відсутнього приголосного *ч* вживався *дж*.

Що стосується османо-турецьких текстів, то особливість пристосованої до турецької мови арабо-перської графіки дала варіант *чркс*, який турки-османи вимовляли як *черкес* [Радлов 1905, 1969]. Отже, враховуючи факт появи турків-османів у Криму та на Північному Кавказі у XV ст. і поширення етноніма *черкес* у середовищі західноєвропейських авторів з XVI ст., можна висловити припущення, що західноєвропейські мандрівники могли запозичити цей варіант етнічної назви саме від турків-османів і сприяли його поширенню в Європі. Таким чином, первісною формою етнічної назви був варіант *черкас*, а похідним від нього – *черкес*.

Складається враження, що для позначення адигів майже до монгольських завоювань використовувався етнічний термін *касоги* і вже під час походів Батія він був витіснений новоутвореним етнонімом *черкаси*. У зв’язку з цим можна підтримати таке припущення Н.Г. Волкової: „...з 40–50-х років XIII ст. джерела досить часто фіксують етнічні назви Північного Кавказу немовби крізь призму тюркських мов, носії яких були найближчими сусідами північнокавказців. Видається найбільш вірогідним, що етнонім *черкес*, котрий виник у середовищі тюркомовного населення для позначення адигів, був запозичений особами, які відвідали Північний Кавказ, а від них увійшов до європейської та східної літератур” [Волкова 1973, 25]. На користь тюркського коріння цього етноніма можна віднести те, що у середовищі деяких тюркомовних народів, значно віддалених від Кавказу, набули поширення родоплемінні назви аналогічного типу: рід *черкеш*

алабугатських татар (ногайців) у пониззі Волги, рід *черкес-черкеш-серкеш* покоління баулі племені алчин Молодшого жузу казахів [Востров, Муқанов 1968, 81, 106; Бушаков 2005, 83]. Окрім того, можна згадати про рід *серкеш* у складі узбеків-локайців [Кармышева 1954, 99–100]. Щодо походження останньої родової назви можна повністю підтримати гіпотезу В.А. Бушакова, що пов'язана з перським словосполученням *сар-каш* – “непокірний”, “зухвалий” [Бушаков 2005; Бушаков 2007]. Проте щодо перського походження родоплеменних назв у тих тюрків, які були значно віддалені від Середньої Азії, існують певні сумніви. Виходячи з того, що аналогічні терміни зі схожим значенням зустрічаються в башкирській, киргизській та якутській мовах, можна вважати їх насправді запозиченням з іранських мов, але дуже давнім. Тобто можливий варіант, що це – результат впливу на мову давніх тюрків або навіть прототюрків з боку мов согдійців, аланів, сарматів тощо.

У ситуації з походженням етнічних назв *кас-ог* та *чер-кас* існують певні моменти, що потребують пояснення. По-перше, обидва етніми являють собою більш раннє та більш пізнє позначення для адигів Північного Кавказу. По-друге, до складу обох етнімів входить термін *кас*. По-третє, у 40-ві рр. XIII ст. Плано Карпіні у переліку народів Кавказу та сусідніх територій згадав одночасно і “чиркасів”, і “касів”: “... Комуки, Буритабет, Паросситы, Кассы, Якобиты, Аланы, или Ассы, Обезы, или Георгианы, Несториане, Армены, Кипчиты, Команы, Брутахии, которые суть Иудеи, Мордвы, Турки, Хозары, Самоеды, Персы, Тарки, малая Индия, или Эфиопия, Чиркасы...” [Карпіні 1957, 57]. Як бачимо з цього уривка, “Касси” проживали на Кавказі і були сусідами як аланів, так і абхазців, тобто є сенс бачити в них касогів. Проте у другому списку народів Плано Карпіні “Каси” вже не згадані, але замість них сусідами аланів виступають “Чиркаси”: “С юга же к Комании прилегают Аланы, Чиркасы, Хозары, Греция и Константинополь, также земля Иберов, Кахи, Брутахии, которые слывут Иудеями – они бреют голову, – также земля Цикков, Георгианов и Арменов и земля Турков...” [Карпіні 1957, 57]. Отже, складається враження, що від початку “черкаси” могли бути частиною адигів-“касів”.

З адигами під час монгольської експансії на Північному Кавказі склалося досить цікаве становище. Так, у творі відомого перського історика Рашид ад-Діна “Джами’ ат-Таваріх” (Зібрання літописів) згадується, що у 1237–1238 рр. монгольські полководці Менгу-каан та Кадан виступили у похід проти народу *дж.рк.с* та вбили їхнього володаря, якого звали Тукара [Тизенгаузен 1941, 33, 36, 37, 48, 64; Рашид ад-Дин 1960, 129; Рашид ад-Дин 1980, 136]. Тобто можна побачити, що адиги від самого початку монгольської експансії на Кавказі чинили завойовникам опір. Після того у другій половині XIII ст. черкеси, здається, не беруть активної участі у подіях на Північному Кавказі. Принаймні у першій половині XIV ст. Абу-л-Фіда у своїй “Географії”, описуючи ситуацію на Північному Кавказі за часів правління золотоординського хана Берке (1257–1256), не згадував черкесів ні на Передкавказькій рівнині, ні в горах [Aboulfida 1840, 203–204]. За даними перських істориків, взимку 1395–1396 рр. військо Тимура під час походу проти золотоординського хана Тохтамиша рушило з Азова до земель черкесів, які вже проживали на рівнині у басейні Кубані і зустріли середньоазійських завойовників досить вороже [Тизенгаузен 1941, 92, 180–181]. Тобто у XIV ст. черкеси вже проживали на землях Передкавказької рівнини. За спостереженнями Н.А. Шафієва, у XIV–XVI ст. у степах Північного Кавказу, від берегів Чорного моря до с. Ачхой на території колишньої Чечено-Інгушетії, набули поширення численні курганні та безкурганні могильники, які дослідник схильний пов’язувати з розселенням адигів-черкесів [Шафієв 1968, 25, 38–40]. Отже, варто з’ясувати, чому монголи згодом змінили свою політику щодо завойованих адигів і дозволили саме їм розселитись на найродючіших землях Північного Кавказу.

Н.А. Шафієв із приводу поширеності поселень черкесів у Золотій Орді відзначив: “Ми припускаємо, що перебування адигів у зазначених місцях могло бути пов’язане з їхньою службою у ролі найманців... Ханські та інші правителі часто для безпеки кордонів та для утримання чужих завойованих земель переселяли представників войовничих народів – професійних кіннотників-воїнів до кордонів держави або наймали їх за добру платню до інших держав. Висловлена

думка підтверджується численними фактами про славу черкеської кінноти” [Шафиев 1968, 35–36]. Отже, у період мирної стабілізації в Улусі Джучи золотоординські хани досить швидко зробили своїми головними васалами та союзниками на Північному Кавказі правителів адигів, як найчисленнішого народу в регіоні. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і з кипчаками-половцями у степах Східної Європи.

Отже, із зазначеними процесами ми можемо пов’язати виникнення у середині XIII ст. нового етноніма *черкас*. Вірогідніш за все, зафіксовані арабськими та перським авторами форми цього етноніма як *дж.рк.с* являли собою монгольський варіант нової етнічної назви. Тобто первісною має бути загальновідома форма етноніма – *черкас*. Перша частина цієї етнічної назви – *чер* – не знаходить пояснення в монгольській мові, але добре пояснюється тюркськими мовами. Необхідно зважити на те, що в Золотій Орді від самого початку міцні позиції посідала кипчацька мова. В.В. Радлов у своєму „Словнику...” особливо виділяє поширення в тюркських мовах терміна *чйрі*, що означає „військо, ар-

мія” [Радлов 1905, 1967–1969]. До того ж у карачаєво-балкарській мові, що походить від мови прикавказьких кипчаків-половців, зустрічаємо аналогічний термін *черіу* – „військо” [Гочияєва, Суюнчев 1989, 731]. Виходячи з цього, є підстави розглядати етнонім *черкас* як складний етнонім: *чйрі-кас* – „каси війська”, або „військові каси”. Отже, цей новий термін міг з’явитися у прикавказьких кипчаків спочатку для позначення тієї частини адигів-„касів”, які перейшли на військову службу до монголів. Згодом цей етнонім поширився на всіх адигів і став офіційною назвою народу – у формі *дж.рк.с* – серед правлячих кіл Золотої Орди.

Таким чином, середньовічні назви для адигів *касог* і *черкас* могли бути між собою пов’язані і відображали тривалі контакти їхніх носіїв у першу чергу з тюрками, тобто являли собою лише зовнішні назви. Здається, немає нічого дивного в тому, що серед деяких родоплеменних назв тюркомовних номадів зустрічаються назви на зразок *черкес-черкеш*, адже вони містять у собі два поширених тюркських слова *чйрі* – „військо, армія” і *кас* (*кас*) – „кочувати”.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. Ленинград, 1958.
- Авакян А.Г. Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.). Ереван, 2000.
- Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII–XIX вв. Нальчик, 1974.
- Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, 1962.
- Атальков В.М. Страницы истории. Нальчик, 1987.
- Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. Ленинград, 1971.
- Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. Москва – Ленинград, 1950.
- Бушаков В.А. Етнонім *черкас* (до семантичної типології етнонімів) // Тези доповідей міжнародної наукової конференції „IX сходознавчі читання А. Кримського”. Київ, 1–2 червня 2005 р. Київ, 2005.
- Бушаков В.А. Етнонім *Черкес* (до семантичної типології етнонімів) // Сходознавство. Вип. 37. Київ, 2007.
- Васильевский В.Г. Хождение Апостола в стране Мирмидонян // Васильевский В.Г. Труды. Т. II. Вып. I. Санкт-Петербург, 1909.
- Волкова Н.Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва, 1973.
- Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). Т. VII. Санкт-Петербург, 1856.
- Востров В.В., Муқанов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX вв.). Алма-Ата, 1968.
- Гочияева С.А., Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарско-русский словарь. Москва, 1989.
- Дмитриев А.В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV–XIII вв. Москва, 2003.

- Дмитриев А.В. К вопросу об этнической принадлежности трупосожжений конца VIII – начала IX века в районе Новороссийска – Геленджика. 2009 // <http://www.nasledie.org/v3/ru/?action=view&id=127163>
- Дьяконов И.М. **История Древнего Востока**. Ч. 2. Москва, 1988.
- Инал-Ипа Ш.Д. **Вопросы этнокультурной истории Абхазии**. Сухуми, 1976.
- Ипатьевская летопись // ПСРЛ. Т. II. Санкт-Петербург, 1843.
- Калмыков И.Х. **Черкесы**. Историко-этнографический очерк. Черкесск, 1974.
- Кармьшева Е.К. **Узбеки-локайцы южного Таджикистана**. Душанбе, 1954.
- Карпини П. История монгалов // Карпини П. **История монгалов**. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Москва – Ленинград, 1957.
- Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. **Степные империи Древней Евразии**. Санкт-Петербург, 2005.
- Книга Степенная царского родословия // ПСРЛ. Т. XXI. Санкт-Петербург, 1968.
- Козин С.А. **Сокровенное сказание** (Юань чао би ши). Москва–Ленинград, 1941.
- Коковцов П.К. **Еврейско-хазарская переписка в X в.** Ленинград, 1932.
- Константин Багрянородный. **Об управлении империей** / Под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. Москва, 1991.
- Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. I. Санкт-Петербург, 1846.
- Лавров Л.И. **Историко-этнографические очерки Кавказа**. Ленинград, 1978.
- Менгенс К.Г. **Восточные элементы в „Слове о полку Игореве“**. Ленинград, 1979.
- Минорский В.Ф. **История Ширвана и Дербента X–XI вв.** Москва, 1963.
- Никаноровская летопись // ПСРЛ. Т. XXV. Москва – Ленинград, 1962.
- Ногмов Ш.Б. **История Адыгейского народа**. Нальчик, 1947.
- Патриаршая Десятая или Никонова летопись // ПСРЛ. Т. X. Санкт-Петербург, 1885.
- Пьянков А.В. **Касоги/казахи/кашаки** письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа // **Материалы и исследования по археологии Кубани**. Вып. 1. Краснодар, 2001.
- Радлов В.В. **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. II. Ч. I. Санкт-Петербург, 1899.
- Радлов В.В. **Опыт словаря тюркских наречий**. Т. III. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1905.
- Рашид-ад-Дин. **Сборник летописей**. Т. II. Москва – Ленинград, 1960.
- Рашид ад-Дин. **Джами’ ат-Таварих**. Т. II. Ч. I. Критический текст. Москва, 1980.
- Саханов В.Б. Раскопки на Северном Кавказе в 1911–1912 гг. // **Известия Археологической комиссии**. Т. 56. Москва, 1914.
- Сокращенный летописный свод 1493 г. // ПСРЛ. Т. XXIII. Москва–Ленинград, 1962.
- Сокращенный летописный свод 1495 г. // ПСРЛ. Т. XXIII. Москва–Ленинград, 1962.
- Софиевская летопись // ПСРЛ. Т. VI. Санкт-Петербург, 1853.
- Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды**. Т. I. Санкт-Петербург, 1884.
- Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды**. Т. II. Москва–Ленинград, 1941.
- Турчанинов Г.Ф. **Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы**. Москва, 1971.
- Фасмер М. **Этимологический словарь русского языка**. Т. II. Москва, 1986.
- Фасмер М. **Этимологический словарь русского языка**. Т. IV. Москва, 1987.
- Холмогорская летопись // ПСРЛ. Т. XXXIII. Ленинград, 1977.
- Худуд ал-’Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград, 1930.
- Шафиев Н.А. **История и культура кабардинцев в период позднего средневековья (XIV–XVI вв.)**. Нальчик, 1968.
- Aboulfida. **Géographie**. Texte Arabe. Paris, 1840.
- Dunlop D.M. **The history of the Jewish Khazars**. 2 ed. New-York, 1954.